

ЗНАКОВА АЛЕГОРИКА НА ПЕЧАТКАХ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Гнатюк В.А., асистент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, аспірантка

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Анотація. У статті досліджуються цехові ремісничі печатки Кам'янець-Подільського, подається мистецький аналіз на прикладах сфрагістичних пам'яток ремісничих цехів, складається досить повне уявлення про аналізовану емблематику. Визначається причинно-наслідковий зв'язок між історією цехів та малюнком на її печатці.

Ключові слова: сфрагістика, ремісничі цехи, емблеми ремісничих цехів, печатка, історичне джерело, напис, зображення.

Аннотация. Гнатюк В. А. Знаковая аллегорика на печатях ремесленных цехов Каменец-подольского конца XIX столетия. В статье исследуются цеховые ремесленные печати Каменец-Подольского, подается художественный анализ на примерах сфрагистических памятков ремесленных цехов, составляется довольно полное представление об анализируемой эмблематике. Определяется причинно-следственная связь между историей цехов и рисунком на ее печати.

Ключевые слова: сфрагистика, ремесленные цеха, эмблемы ремесленных цехов, печать, исторический источник, надпись, изображение.

Summary. Gnatuk V. A. Sign alegorika on the seals of handicraft workshops of Kamenets-Podolsky of end of the XIX century. In the article the craft shop seales of Kamenets-Podolsky are investigated. Art analysis of example seales, of craft shops sets is given. A complete idea of the analyzed emblem is put forward. The relationship of cause and effect between the craft shops history and figure on its seal is defined.

Key words: sfragistika, craft shops, emblems of craft shops, seal, historical source, inscription, image.

Постановка проблеми і аналіз останніх досліджень. Категорії «знак», «знакові системи» стали об'єктом дослідження семіотики – загальної теорії

знакових систем, а також наукових напрямів, що вивчають різні модифікації знаків. Одним з таких напрямів є дослідження знаків-символів. Необхідність у розвитку знань про специфічні види символів складалася з таких прикладних галузей, як геральдика, сфрагістика, емблематика. Для цих та інших суміжних дисциплін загальним об'єктом дослідження стали знаки-символи і символіка в цілому.

Основа для розвитку символіки складають фундаментальні галузі: історична наука, семіотика, мистецтвознавство, правознавство. Зрозуміла тут роль археології, етнографії, генеалогії, архівної справи та документознавства. Важливі відкриття в галузі семантики (розгадуванні символічного значення орнаменту) належать В. Городкову, Б. Рібакову, А. Амброву, Г. Масловій, І. Богуславській, Т. Кара-Васильєвій та ін. [13, с. 2].

Історики-дослідники сфрагістики В. Гавриленко, М. Корнилович, В. Лозінський, Й. Мігалик, В. Янін, Ю. Сіцінський ввели у пошуковий обіг значну кількість печаток різних ремісничих цехів. У 1977 р. В. Гавриленко написав монографію «Українська сфрагістика», яка і сьогодні є єдиною узагальненою роботою з національної сигілографії, що упродовж десятиліть являлась абеткою та бібліографічним покажчиком для українських печаткознавців [1].

Зацікавленість сфрагістикою молодими науковцями свідчить про значення її, як джерелознавчої бази для підтвердження історичних фактів у наукових пошуках. Л. Войнович проводив історико-генеалогічне дослідження удільних князівств Рюриковичів і Гедиміновичів в XII-XVI столітті (1994). А. Гречило вивчав українську міську геральдику та тенденції її розвитку (1996). О. Однороженко розглядав державну і земельну геральдику і сфрагістику Війська Запорізького (2003). В. Панченко вивчав міську та містечкову геральдику Лівобережної України доби Гетьманщини (1999). В. Перкун досить змістовно займався церковною сфрагістикою Правобережної України (1793-1917). Історію католицьких церковних печаток опублікував у книзі «І печаткою стверджую» (2002). В. Румянцева вивчала територіальні емблеми і герби міст Лівобережної України: дорядянський період (1983). Ю. Савчук займався міською геральдикою Поділля (1996). І. Ситий вивчав козацькі печатки Гетьманщини (XVII-XVIII ст.) (2002). В. Собчук проводив історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження знаті Південної Волині на схилі середніх віків (2002). О. Целуйко на основі історико-генеалогічного дослідження вивчав рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст. (2003). І. Скочиляс розглядає парафіяльну сфрагістику Перемиської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. (2004). Ю. Золотухін вивчає характер впливу стародавніх знакових систем на розвиток сучасних елементів ідентифікації у графічному дизайні (2009).

Аналіз літератури показав, що переважна більшість авторів розглядала проблеми становлення й розвитку сфрагістики, історико-географічне походження та застосування печаток, але метафорика печаток Кам'янець-Подільського зламу XIX і XX століть дотепер залишалася поза увагою. Тому **мета статті** – науковий розгляд знакової алегорики печаток ремісничих цехів Кам'янець-Подільського кінця XIX ст.

Результати дослідження. У найдавнішому староруському законодавчому пам'ятнику – «Російській Правді» (X-XIII ст.) – зустрічаються терміни «пляма», «прапор», аналогічний поняттю «печатка» (згадується про князівського коня, на якому – «пляма», про «князівські борти», тобто дерева на межі земельних володінь із зображеним князівським прапором – знаком [15, с. 6]. Завдяки археологічним знахідкам стало відомо, як виглядали ці князівські знаки, виявлено безліч деталей військового спорядження, ремісничих виробів. Так, на дерев'яних циліндрах, знайдених у Новгороді (до 70-их р. X ст.) зображені князівські знаки або написи «княже». За допомогою особливого пристрою ці циліндри, подібно замку, закривали мішки з хутровиною і різні посудини, у тому числі зі сріблом. Вони використовувалися у князівському побуті і не лише показували приналежність речі князю, але й гарантували її збереження [15, с. 7].

Таким чином, у ранній період історії Стародавньої Русі печатки служили посвідченням особи. У торгівлі, фінансових підприємствах печатки могли виконувати роль нормативних знаків, пломб, клейм, призначених для запечатування, закриття, тобто як знаки власності.

З розвитком писемності на Русі роль печаток ускладнюється. Тепер вони скріпляють документ: іноді просто запечатують, закривають його (наприклад, будь-який лист, послання), а іноді – затверджують законність змісту документа, до якого прикладені. Печатки замінювали підписи князів на дарованих грамотах при укладанні договорів з іншими князями або державами. Печатка скріплює документ і виступає посвідченням юридичної сили документа, підтвердженням його автентичності в основному призначенні, яке вона не втратила до сьогоднішнього дня.

У цій якості печатки вивчає допоміжна історична дисципліна – *сфрагістика* (від *грец.* «сфрагіс» – «печатка»), або *сігіллографія* (від *лат.* *sigillum* – «печатка»). Печатками в сфрагістиці називають як матриці (штемпелі, форми), які раніше виготовлялися з твердого матеріалу – каменя, металу, кістки (у наші часи для цього служить м'який матеріал, звичайно гума), так і відтиснення матриць на металі, воску, сургучі або папері. За способом нанесення на документ дослідники розділяють печатки на дві групи. Одну з них складають вислі печатки. Відтиснені спеціальними щипцями – буллотиріями, вони привішувалися до документа на шкіряних ремінцях, шнурах, шовкових нитках. Друга група печаток – прикладні, відтиснені самими різними штампами, у тому числі персями-печатками [13, с. 3].

Упродовж майже п'яти століть на Русі вживалися вислі металеві печатки – свинцеві (молівдовули), срібні (аргіровули), золоті або срібні позолочені (хрїсовули). Зразком для них служили печатки Візантії, з якою Русь мала тісні торгові, політичні, культурні і духовні зв'язки. Вслід за «буллами архаїчної традиції» в середині XI ст. виникають князівські печатки «греко-російського типу» [15, с. 12]. На одній стороні таких печаток зображалися святі, а на іншій – побажання всіх благ грецькою мовою: «Господи, помози (допоможи) рабу

твоєму (такому)». Подібними печатками користувався, наприклад, Володимир Всеволодович Мономах. На його буллах зображений Святий Василь Кесарійській, ім'ям якого був наречений при хрещенні Володимир Мономах. У грецькому написі на зворотній стороні печатки він називається: «архонт (тобто князь) Росії», «найблагородніший».

У XVII столітті печатки широко використовувалися численними центральними і місцевими установами. Збереглися, зокрема, печатки Наказу царського двору із зображенням однорога. Наказ Великої казни, що видав державним господарством і фінансами, мав печатку із зображенням терезів і написом: «Печатка казенна Наказу Великої казни» [15, с. 23]. До місцевих печаток відносяться митні, на яких зображення відсутнє, є лише написи; печатки сибірських міст і острогів (тобто малих фортець) з фігурами хутрових і інших звірів; печатки різних земель і князівств з емблемами, які згодом увійшли до міських гербів. Наприклад, відома печатка XVI-XVII ст. з зображенням шаблі під короною і написом: «Печатка царства Астраханського»; дійшла до наших днів і печатка князівства Смоленського: гармата на лафеті, а на гарматному стовбурі – райський птах. У 1692 р. Так, у свій час Петро I ухвалив печатку Ярославля: «має бути на печатці зображення герба ярославського». І з'явилися на міській печатці ведмідь з прогазаном (рід списа) та напис: «Печатка граду Ярославля» [15, с. 24].

Сфрагістику і геральдику подільського краю, який ще називають Поділлям, як і українську взагалі, можна поділити на чотири періоди: доросійський, російський, радянський та сучасний (український) [13, с. 4]. Перший період суто природно стосується часів Русі, давньої Литовської держави, Речі Посполитої, Золотої Орди, Кримського ханства, а також земель Вольностей Війська Запорізького. Усі перелічені державні формування мали системи власних символів. Найвідомішими символами доби Середньовіччя, що дійшли до нас, є герби міст, жалувані польськими королями, та козацькі сотенні, паланкові і цехові печатки.

Магдебурзьке право на Поділлі, безумовно, засвідчує перебування певної частини земель краю в системі європейських цінностей і самоврядування. Про все це свідчать наші напівзабуті символи. Чому слід звернути увагу на печатки і трактувати їх як герби? Тому, що у всі часи, і у всій Європі на печатках зображувались герби, і невідповідність зображень була виключеною. Саме тому сфрагістика і геральдика – дві науки, як допоміжні історичні дисципліни (перша вивчає печатки, а друга – герби) тісно пов'язані і взаємно доповнюють одна одну [13, с. 3]. Для прикладу візьмемо печатки та герби козацької старшини, гетьманів, шляхти, князів та духовенства, ремісничих цехів.

Серед різних зразків української символіки XVIII сторіччя на печатках звертають увагу на себе зображення кози, косулі, коня, левів, орлів. Найуживанішим знаком на подільських печатках є сонце з 16 променями, аналогічне сонцю з герба міста Кам'янець-Подільського [5, с. 4]. Зустрічаються й двоголові орли (як запозичення – росіян у візантійців, українців – у скіфів) [15, с. 43].

Так, Ю. Сіцінський вказував, що «в Кам'янці-Подільському, колишній столиці Подільського воєводства, цехи з'явилися дуже рано, як результат отриманого магдебурзького права, ще в кінці XIV ст. при Подільських князях Коріатовичах» [5, с. 6].

У архівних справах збереглися документи, на яких містяться печатки ремісничих цехів. Мережа ремісничих цехів у Кам'янці була потужною і часто правила за взірць для інших міст і містечок на Поділлі. Печатки кам'янецьких цехів були відомі й за кордонами країни. Довіра до виробів та документів, скріплених печатками, була повною, оскільки кожний цех дбав про власну репутацію. Ще тоді, у XIX ст., Ю. Сіцінський писав, що «тепер всього цього немає. Кам'янецька ремісничка управа закрита вже два роки, а разом з нею були закриті і цехи; їх прапори, печатки і архіви були передані в міську управу» [5, с. 7]. За даними печатками можна було бачити скільки було ремісничих цехів у Кам'янці-Подільському.

У статті міститься розгляд форми побудови сфрагістичних композицій та професійної знакової алегорички, яка може слугувати матеріалом для вивчення не лише історичного коріння наших предків, але й архітектоніки відтворення подібних емблем та сюжетів на гербах, печатках, логотипах фірм тощо.

Ще з епохи феодалізму розпочалася тенденція символічної інтерпретації всіх відносин, явищ і предметів. Тому висока «знаковість» феодальної практики проявлялась в ритуалах, символах, якими супроводжувались всі домовленості, контакти, збори членів цеху тощо. Характерний середньовіччю символізм, на основі якого створилася чітка модель світу, ґрунтувався, насамперед, на внутрішніх домовленостях і був у всіх сферах феодального суспільства: і в природі, і в мистецтві, і в історії. Як констатував Й. Хейзінгі – «об'єдналися в одне три типи мислення: реалізм, символізм та персоналізм». Автор вказує, що «символ зберігає свою емоційну цінність завдяки святості предмета, який він представляє: як лише мова зайшла про те, що символізм з релігійної сфери перейшов у моральну, ми зразу ж побачили його безнадійність та занепад» [14, с. 225].

Термін «печатка» об'єднує у собі загальноприйняті уявлення про атрибут юридичної сили, правової акції, елементи символічного, езотеричного, мистецького. Печатка своїм образним змістом є розпізнавчо-власним знаком даної фізичної чи юридичної особи. Малюнок печаток відображає характер власника, а «легенда» доповнює її внутрішній зміст. Але сенс «легенд» не всім відомий, тому весь об'єм змісту лягав на малюнок (образ). Печатка швидше за малюнком, ніж за текстом інформувала отримувача документу про автора [13, с. 5].

У фондах Кам'янець-Подільського державного архіву знаходяться документи, які стосувалися ремісничих цехів кінця XIX століття. Наведемо приклад «визвольного доручення» [6, с. 232]. Примітка: документ російською мовою, збережені орфографія і стиль; правопис до 1918 р., рукописний.

«Вызволительное поручательство»

Свидетельство выданое на имя еврея Мольмана что он изучен сапожного мастерства в течении 2 лет, был подмастером и просит присвоить звание мастера. 28.02.1882 г.

У лівому кутку розміщена кругла (діаметр – 3 см) Кам'янецька ремісничка печатка із зображенням герба міста – сонця з 16 променями та людським обличчям. Під нею кругла печатка (діаметр – 3 см) «Упрощённой ремесленной управы» Кам'янця-Подільського. На ній зображено: у центрі гербовий щит з сонцем та променями і хрест над ним. Над щитом царська корона з хрестом. Легенда по контуру російською мовою друкованими літерами: «Упрощенная ремесленная управа * печ. Каменецк».

У правому кутку розміщена печатка «сапожного» цеху: у центрі чобіток, повернутий носком вправо, по обидві сторони імітація трьох листків; навколо легенда друкованими літерами: «ЦЕХ САПОЖНИЦКИЙ» (напис на відтиску не чіткий). Під чобітком: каліграфічні літери ПК.

Мистецтвознавчий аналіз печаток можна провести на основі композиційної побудови: печатка «сапожного» цеху правильної круглої форми, чорного кольору; малюнок чобітка передає композиційний принцип графічності за допомогою лаконічного силуету, зі збереженими правильними контурами, близькими до реальних (принцип пластичності); деталі декоративного оформлення навколо чітко вираженого центру (чобітка) побудовані за принципом дзеркальної симетрії: трилісті гілки розходяться прямо-протилежно динамічно в різні сторони; яскраво виражений метричний напрямок передає форма (коло) печатки та повернутий вправо чобіт; фактура печатки технологічна, досягається шляхом гравіювання, карбування та шліфування металу. Свідцтво оформлене на звичайному папері, написане від руки.

Печатку столярного цеху зустрічаємо на аналогічному «визвольному» свідцтві [6, с. 170].

На печатці «столярного» цеху зображено: у центрі рубанок – основний інструмент майстрів цього цеху; легенда друкованими українськими літерами: «ПЕЧ. КАМЕНЕЦЬ-ПОДОЛЬСЬКАГО СТОЛЯРНАГО ЦЕХА *» (напис на відтиску чіткий).

Художньо-композиційний аналіз печатки «столярного» цеху: печатка сіро-синього кольору, правильної круглої форми; малюнок рубанку передає композиційний принцип графічності за допомогою штрихованих ліній, зі збереженими правильними контурами, близькими до реальних (принцип пластичності); чітко виражений центр малюнку (рубанок) побудований за принципом асиметрії; слабку

динамічність передає нюансне співвідношення елементів – скісне розташування ручки рубанку та закручена вправо стружка, достатня вимірність величин форм; яскраво виражений метричний напрямок передає форма (коло) печатки та повернуті вправо деталі композиційного центру; чіткі горизонтальні та вертикальні лінії рубанку свідчать про реалістичне зображення ремісничого предмету; фактура печатки технологічна, досягається шляхом гравіювання, карбування та шліфування металу;

Ми ознайомились зі свідоцтвами громадян на право ремісника. Документи такого роду, оформлювались на спеціальному типографському бланку та скріплювались декількома печатками. Так, на свідоцтві ремісника [7, с. 11] внизу зліва знаходиться кругла (діаметр – 3 см) Кам'янецька ремісничка печатка з зображенням герба міста – сонця з 16 променями та людським обличчям. Під нею кругла печатка (діаметр – 3 см) «Упрощённой ремесленной управы» Кам'янець-Подільського з сонцем та променями на гербовому щиті у центрі. Над щитом царська корона з хрестом. Легенда друкованими літерами російською мовою вздовж контуру: «Упрощенная ремесленная управа * печ. Каменецк».

Внизу справа розміщена печатка «портяжеского» цеху: у центрі розхилені ножиці, навколо легенда недрукованими літерами: «Цех портяжеский» (напис на відтиску не чіткий).

На печатці золотарів і сріблярів Кам'янець-Подільського [11, с. 17] зображено перехрещену ложку, виделку, ніж, між ними – перстень і обручку (діаметр – 3 см). По контуру печатки напис російською мовою: ПЕЧ. КАМЕНЕЦ. СТАРШ. ЮВЕЛИР. ЦЕХА ОБЩ. РЕМ. УПР.

Художньо-композиційний аналіз проведемо за зазначеною схемою: печатка ювелірного цеху правильної круглої форми, чорного кольору. Малюнок перехрещеної ложки, виделки, ножа передає композиційний принцип графічності за допомогою правильних реалістичних пластичних ліній; перехрещені предмети створюють чітко виражений композиційний центр; симетрія циклічно-обертובה 4-го порядку утворює восьмирозетову структуру; тип симетрії створює динамічність; яскраво виражений метричний напрямок передає форма (коло) печатки та направлене метричне розташування ужиткових предметів; фактура печатки технологічна, досягається шляхом гравіювання, карбування та шліфування металу.

На печатці кушнірського цеху [11, с. 23] – (діаметр – 3 см), у центрі бачимо розтягнуту шкіру тварини (ймовірно бика, про це свідчать зігнуті роги з обох сторін голови); легенда у подвійному кільці, контурні кінці ограничені надсічками, напис латинською мовою. Печатка кушнірського цеху правильної круглої форми, фіолетового кольору; графічний малюнок розтягнутої шкіри характеризують реалістичні пластичні лінії, плями, крапки, що фактично

передає фактуру шкіри; деталі малюнку, розтягнуті в різні сторони, створюють циклічно-обертovu симетрію 3-го порядку і утворюють шестирозетову структуру з чітко вираженим композиційним центром; тип симетрії створює динамічність; яскраво виражений метричний напрямок передає форма печатки (коло) та направлене метричне розташування деталей малюнку; фактура печатки технологічна, досягається шляхом гравіювання, карбування та шліфування металу.

На печатці цеху «слюсарів» [11, с. 86] у діаметрі 3 см, у центрі розміщені перехрещені молоточки на фоні лаврового вінка, утвореного двома гілками; напис друкованими російськими літерами по колу: ПЕЧ. КАМЕН. КУЗНЕЦКО-СЛЕСЕРС. ЦЕХА*.

Висновки. Підводячи підсумки, можна зробити висновки, що за наведеними прикладами сфрагістичних пам'яток ремісничих цехів складається досить повне уявлення про аналізовану емблематику. В основу емблем покладено цехові знаряддя, ремісничі вироби, деякі геральдичні компоненти: щити, корони, зірочки. Оскільки емблеми не мають постійної форми, їх не можна трактувати, як герби цехів. Укладачі цехових емблем керувались, насамперед, фаховою спрямованістю емблем, доступністю для розпізнання. Для емблем відбирались ті предмети, які найбільш повно відображали специфіку ремесел, характер виробництва.

Печатки переважно характеризуються округлою формою, чітко вираженим композиційним центром, метричним розташуванням компонентів сфрагістичної композиції, кольоровою монохромністю, розміщенням «легенди» по колу печатки, лаконізмом, відсутністю дрібних деталей і зайвого декору, чіткими лініями, що добре прочитуються. Компоненти зображень пропорційно співмасштабні одне до одного і до всієї форми печатки, вирізняються динамікою ліній і форм, підкоренням загальному формату (колу), мають чітко висловлений площинний характер.

Наступним кроком даного дослідження стануть наукові розвідки в галузі аналізу сфрагістичних зразків інших областей України, що відкриє можливість для порівняльного аналізу, визначення спільних рис і розбіжностей між подільськими печатками та аналогічними пам'ятками інших регіонів.

Література:

1. Гавриленко В. Українська сфрагістика: питання предмету та історіографії. – К., 1977.
2. Гавриленко В. Спроба визначити емблеми цеху золотарів: сігіллограма // Матеріали ІV наук. геральд. конф. Львів. 10-12 листопада 1994 / Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 22-24.
3. Гавриленко В. Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова // Матеріали VI наук. геральд. конф. – Львів. 27-29 березня 1997 / Збірник тез повідомлень та доповідей. Львів, 1997. – С. 16-18.
4. Енциклопедія знаків, символів, емблем. – М.: Локид, 1999. – 419 с.
5. Материалы для истории цехов в Подолии. Протоерея Е. Сецинского (Из трудов

- Подольского Церковного Историко-Археологического Общества, вып. X). Типография С. П. Киржацкого, Николаевская пл., д. № 5, 1904.
6. К-ПМДА (Кам'янець-Подільський міський державний архів): Ф-307. – Каменецкая ремесленная управа, оп. 1, д. 19. – «Заявления разных лиц г. Каменца, Бара и др. о присвоении звания мастеров ремесленников. Удостоверения и свидетельства по этому вопросу». – 3.01.1895 – 9.12.1895. – 232 л.
 7. К-ПМДА: Ф-307. – Каменецкая Упрощённая ремесленная управа, оп. 1, д. 5. – «Свидетельства граждан на право ремесленника», 1889. – 85 л.
 8. К-ПМДА: Ф-307. – Каменецкая Ремесленная управа., оп. 1, д. 7. – «О производстве выборов головы и членов Ремесленной управы», 1882. – 147 л.
 9. К-ПМДА: Ф-307. – Каменецкая Упрощённая управа., оп. 1, д. 15. – «Протоколы заседаний; приговоры сходов ремесленников; условия соглашений и др. документов о сборе денег в ремесленную казну; об обучении учеников ремеслу; о соглашении ремесленников на производство работ; списки ремесленников», 1890-1891. – 145 л.
 10. К-ПМДА: Ф-307. – Каменецкая Ремесленная управа., оп. 1, д. 8 «Списки мастеров, подмастеров и учеников портяжного, кушнирного, сапожно-башмачного и др. цехов», 1882. – 218 л.
 11. К-ПМДА: Ф. – 307. – Каменецкая Ремесленная управа., оп. 1, д. 17. – «Списки мастеров, подмастеров и учеников», 1886. – 92 л.
 12. Назаренко Є. Юхим Січинський про прапори, знаки і печатки цехів на Поділлі // Матеріали VI наук. геральд. конф. Львів, 27-29 березня 1997 / Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1997. – С. 55-56.
 13. Перкун В. П. Церковна сфрагістика Правобережної України (1793-1917 рр.) // Інститут історії України НАН України. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – 21 с.
 14. Ткаченко М. Остер в XVII-XVIII ст. // Записки іст.-філолог. відділу ВУАН, 1925. – Кн.6. – С. 151-207.
 15. Янин В.Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати древней Руси X-XV вв. Т. 3. Печати, зарегистрированные в 1970-1996 гг. – М.: Интрада, 1998.